

Стан дослідження з проблеми вивчення емоційних трансформацій у підлітковому віці

Немеш В. І.¹

Отримано	Затверджено	Секція	УДК
11.11.2021	14.12.2021	Психологія	159.9

DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.5816978>

Ліцензовано за умовами Creative Commons BY 4.0 International license

Анотація. У статті охарактеризовано основні індикатори інтенсивного розвитку та змін у емоційній сфері підлітка та становлення дорослішання особистості підлітка. Метою статті був детальний аналіз стану вивченості та проблеми емоційних трансформацій у підлітковому віці. Проаналізована значна кількість завершених досліджень психології розвитку особистості підлітків. Вивчено головні проблеми емоційної стабільності (стійкості), емоційного контролю (ставлення до себе, до соціального оточення: родини, школи), емоційної децентрації (співчуття, співучасть соціальним правилам).

Ключові слова: емоційні трансформації, підлітковий вік, емоційна сфера, дорослішання, криза.

The state of research on the problem of studying emotional transformations in adolescence

Annotation. Adolescence is a period of intensive development and changes in the emotional sphere. This age period is called the transition age, because it is at this time is the transition from childhood to adulthood. This is the period of psychological maturation of the child. During rapid growth and physiological adjustment of the body in adolescents may experience feelings of anxiety, increased excitability, self-esteem varies with a tendency to low. Adolescence, in general, is characterized by emotional instability, unexpected transitions from fun to sadness and pessimism, ie mood swings. Meticulous attitude to relatives is combined with acute dissatisfaction with one's own "I". The state of research on the problem of studying emotional transformations in adolescence. The main indicators of intensive development and changes in the emotional sphere of adolescence and the formation of adolescent personality maturation are characterized. The purpose of the article was a detailed analysis of the study and the problem of emotional transformations in adolescence. A significant number of completed studies of the psychology of adolescent personality development were analyzed. The main problems of emotional stability (stability), emotional control (attitude to the self, to the social environment: family, school), emotional deceneration (sympathy, complicity with social rules) were studied.

One of the key features of adolescence is due to the essence of the stage - the transition from childhood to adulthood - drastic qualitative changes that affect all aspects of development. Because any qualitative transformation always disrupts the stability of an object or phenomenon, adolescence

¹ Немеш В. І., аспірант кафедри психології, Університет Сучасних Знань, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0472-1193>

is considered a critical period of human life, or a period of age crises. The transformations that are taking place are so significant that adolescence is usually considered to be one of the most difficult and important stages of life. Adolescent complications are due to objective biological, social and psychological factors and their combinations. A prerequisite for the transition to a higher level of development is the natural experience of adolescents of emotional barriers to their personal changes, the formation of qualities and development in general. Thus, as a result of resolving the contradictions of the "difficult period" a central neoplasm of adolescence is formed - the formation of a new level of self-awareness, "I-concept", as the desire to understand themselves, their capabilities and features, their similarities with others and differences, ie uniqueness and uniqueness.

Keywords: emotional transformations, adolescence, emotional sphere, adulthood, crisis.

ВСТУП

Підлітковий вік – період інтенсивного розвитку та змін у емоційній сфері. Цей віковий період називають перехідним віком, адже саме в цей час відбувається перехід від дитинства до дорослості. Це період психологічного дорослішання дитини. Під час бурхливого росту та фізіологічної перебудови організму у підлітків можливе виникнення відчуття тривоги, підвищена збудливість, самооцінка коливається із тенденцією до низької. Підлітковий вік, загалом, характеризується емоційною нестійкістю, несподіваними переходами від веселощів до смутку та песимізму, тобто мінливістю настрою. Прискіпливе ставлення до рідних поєднується з гострим невдоволенням власного «Я». Відбуваються значні зміни у формуванні концепту самосвідомості особистості: з'являється почуття дорослості - виникає жага бути або хоча б здаватися та вважатися дорослим. Говорячи іншими словами, дорослішання є результат усвідомлення того, що було досягнуто в ході розвитку. Будь-який розвиток та його конкретне втілення в дорослішанні передбачає перетворення дійсності, формування нової системи, здатної перейти до «нового режиму функціонування». До критеріїв дорослішання особистості, згідно авторської концепції Н. Е. Харламенкової відносять: успішність у вирішенні вікових завдань, досягнення в процесі їх вирішення нового рівня диференціації Я-інший та усвідомлення особистістю своїх досягнень як результату вирішення завдань та наступної диференціації Я-інший на наступному етапі дорослішання, прийняття себе у новій ролі [19]. Отже, апелюючи до позицій сучасних дослідників особливості дорослішання підлітка визначаються вирішенням завдань, які забезпечують функціонування особистості, свободу її вибору і відносну автономію від жорстких вимог середовища. Згідно моделі соціальної зрілості особистості запропонованої А. А. Реаном існують чотири базові, фундаментальні компоненти: відповідальність, терпимість, самостійність, позитивне ставлення до світу [17]. Отож, допустимо констатувати, що нині накопичено певний теоретичний матеріал щодо характеристик дорослішання особистості підлітка, рівнів, що активізують цей процес. Проте зауважимо, що нині немає ще системно описаної картини поетапного формування конструктів дорослішання, розвитку дитини в онтогенезі. Становлення дорослішання особистості підлітка, характеризується окрім когнітивних трансформацій (інтелектуальна активність, продуктивність, пізнавальних психічних процесів (сприйняття, уваги, пам'яті, мислення, уяви, пізнавальна активність і самостійність); поведінкових (самоконтроль, дисциплінованість, точність у виконанні соціальних вимог, підпорядкування правилам, відповідальний стиль життєдіяльності, наполегливість у досягненні мети та ін.); і, що є достеменно важливим, низки емоційних трансформацій, а саме: емоційної стабільності (стійкості), емоційного контролю (ставлення до себе, до соціального оточення: родини, школи), емоційної децентрації (співчуття, співучасть соціальним правилам).

Отже, процес дорослішання підлітка має складну структуру, яка може бути представлена низками етапів, взаємообумовлених з опануванням дитиною певних видів діяльності. Проте, на наш розсуд, одними із найфундаментальніших є формування у підлітка своєрідного почуття зрілості як суб'єктивного переживання ставлення до самого себе як до дорослого; усвідомлення підлітком свого місця в майбутньому, визначення життєвих перспектив; поява життєвого плану, розвиток рефлексії і на її основі – самосвідомості; готовність до особистісного і життєвого самовизначення (зазвичай автори, вказують - 14-16 років). Фізичне змушнення підлітка закріплює у його свідомості відчуття зрілості, але соціальний статус у школі та родині

залишається незмінним, як наслідок розпочинається «боротьба за визнання прав», розмежування особистісних кордонів, що неодмінно зумовлює виникнення конфліктів між дорослими та підлітками. Тобто, криза підліткового віку, останню ми більш детально опишемо нижче у розвідці. Наголосимо, що все нові матеріали та узагальнення, отримані у результаті аналізу дорослішання, взаємодії дітей в сучасному соціумі, допоможуть визначити ризики соціалізації особистості у соціокультурному середовищі, що постійно зазнає численних трансформацій.

Без огляду на те, що існує значна кількість завершених досліджень психології розвитку особистості підлітків, проблеми емоційних трансформацій у підлітковому віці залишаються нині недостатньо вивченими. У зв'язку з цим *метою* нашого дослідження є розкриття феноменів емоційних трансформацій у підлітковому віці.

Результати

Підлітковий вік характеризується вченими зазвичай як перехідний, складний, важкий, критичний як такий, що відіграє найважливішу роль у становленні особистості людини, у цей період якісно змінюється характер розширюється обсяг діяльності, започатковуються першооснови свідомої поведінки, формуються моральні уявлення.

Проблеми підліткового віку вивчали Л. І. Божович, Л. С. Виготський, Е.А. Густова, А.В. Губанов [10], Т. В. Драгунова В.С. Мухіна та ін. В Україні та країнах пострадянського простору дослідники значну увагу приділяють формуванню емоцій та волі в підлітковому віці, значенню емоційної компетентності особистості, емоційного інтелекту як фактору особистісного зростання, особливостям конфліктної поведінки підлітків, трансформація відносин із родиною та у шкільному середовищі та ще багато інших. Деякі із вищенаведених ми спробуємо узагальнити нижче у роботі висвітливши у ключі дилеми емоційних трансформацій у підлітковому віці. Вплив стилів сімейного виховання на особливості конфліктної поведінки підлітків описують Сидоренко О. Б. та Федоренко, А. Ф. [16]. Звертають на себе увагу праці в яких автори розглядають самоусвідомлення та особливості трансформації особистісного міфу у підлітковому віці [5], емоційного профілю прив'язаності [13]. Аналіз життєвих цінностей сучасних підлітків в контексті проблеми психологічного здоров'я нації здійснюють Білоцерківська, Ю. та ін. Варто відмітити Борух О. А., що детально описує психологічні особливості впливу засобів масової інформації на тривожність підлітків [3]. Досить актуальну тему нам пропонують для обговорення Гант О. Є. та Спіцин, В. В. Автори детально розкривають соціально-психологічну адаптованість підлітків в умовах пандемії [6]. Відповідно прогнозів соціологів, кількість розлучень внаслідок пандемії, зокрема у Європі лише зростатиме. Головей Л.А. та ін., розглядають особливості суб'єктності та адаптації підлітків на різних стадіях родинної кризи, у результаті розлучення батьків [7]. Авторами отримано достовірні відмінності у показниках суб'єктності та адаптованості підлітків у різні фази кризи родини. У гострій фазі кризи виявлено зниження загального рівня суб'єктності, суб'єктності у сферах спілкування та діяльності, а також погіршення соціально-психологічної адаптації за критеріями: «адаптованість», «автономність» та «соціальна активність» [7]. У фазі стабілізації не спостерігається зниження рівня суб'єктності, виявлені значні показники адаптації за тими ж критеріями. Таким чином, ситуація розлучення батьків є сповнена труднощів життєва ситуація для підлітка, найбільш травматична її гостра фаза, у фазі стабілізації, через два роки після розлучення, ступені пережиття кризи родини знижується.

Як наголошує Гоч Н. В. «підлітки частіше використовують емоційні способи боротьби зі стресом, оскільки загострення емоційних властивостей особистості є їх характерною ознакою» [8].

Проблему супроводу долання емоційних бар'єрів у підлітковому віці в контексті директивних і гуманістичних перспектив актуалізовано М. М. Кідаловою [12].

Трансформацію ідентичності у споживачів психоактивних речовин у підлітковому віці описали Кисельова Л. Т., Овчинников А. О. [11]. Характерними розладами емоційної сфери, як свідчить авторський аналіз є стійкий безрадісний настрій, що виникав як наслідок побутових обставин чи у періоди конфліктів в сім'ї, або при зауваженнях, навіть незначних вимог побутового характеру. Безрадісний настрій часто поєднується із дратівливістю.

Соціальну ідентифікацію сучасних підлітків змальовує О. В. Гребенникова [9]. Дослідження емоційного профілю прив'язаності здійснили Мазяр О. В., Недзельська Л. В. Як

запевняють автори «прив'язаність у підлітковому віці не можна вважати структурно монополярним феноменом, що змістовно емоційний склад прив'язаності є амбівалентним» [13]. Інтенсивні соціально-економічні трансформації, що відбуваються в сучасному світі, чинять істотний вплив на характер розвитку особистості. Сучасне соціокультурне середовище з його розмитими ціннісними орієнтирами, еластичними межами нормативності та плюралізмом допустимих форм поведінки визначає принципово нові умови соціалізації, формування ціннісно-смыслових основ образу світу та ідентичності в підлітковому віці. В умовах соціально-економічних трансформацій, базовими напрямками змін ціннісно-смыслових орієнтацій підлітків є зростання песимізму; суперечливість та невизначеність особистісних сенсів; прагнення до групового спілкування при негативному або внутрішньо конфліктному відношенні до значущих інших; відхід в мрії, перенесення значущих смислів у «можливе» майбутнє; амбівалентність та розмитість розуміння етичних, правових, соціальних цінностей; звуження значущих сфер життя та пріоритетів в цілому.

Як вказано вище у вступі, ключовою особливістю підліткового віку є обумовлені сутністю етапу – перехід від дитинства до дорослості – різкі якісні зміни, які торкаються всіх сторін розвитку особистості. Зауважимо, що трансформації які відбуваються є настільки значними, що підлітковий вік, як правило, вважається одним із самих складних і важливих життєвих етапів, відрізок часу сповнений труднощів для самого підлітка. Інтенсивний і нерівномірний ріст і розвиток організму визначають біологічні особливості вікового етапу, «пубертатний стрибок», зумовлює істотні зміни психофізіологічних характеристик підлітка: баланс у діяльності ендокринної та нервової систем, втрачається, як такий, що існував ось недавно у дитинстві а новий ще встановлено. Це перш за все має відображення на внутрішніх станах, реакціях, настроях підлітка і вкрай розповсюджено є тригером загальної невірноваженості, дратівливості, тимчасової млявості, апатії, рухової активності та ін. Психічний розвиток підлітка також як і фізіологічний розвиток організму є нерівномірним, стрибкоподібним. Механізми трансформації самоусвідомлення та побудови власного міфу у підлітковому віці в структурі свідомості особистості описали Варава Л. А. та Пожидаєва Г. В. На думку авторів до них усвідомлення установок, трансформація стереотипів та здібність до рефлексії. Вчені наголошують, що чинниками проблеми формування ефективного особистісного міфу серед підлітків є часткова зневіра у власні сили, та підсиленість негативних переживань [5]. Достеменно відомо, що біологічний розвиток організму, зумовлює зміну зовнішності підлітка, а це в свою чергу слугує основою для модифікації ставлення до самого себе та оточення. В процесі фізичного дозрівання діти стають все більш схожими на дорослих, на них по-іншому реагувати інші люди (батьки, вчителі, однолітки), вони розпочинають інакше ставитися до самих себе.

Результати дослідження Е.А. Густової та ін., свідчать, що образи батьків у хлопців та дівчат підліткового віку, зокрема образ матері та окремо образ батька, згідно певних показників не є однаковими. При переході від молодшого підліткового віку до старшого ці образи змінюються, і зміни у хлопців та дівчат не завжди відбуваються однаково. З віком у хлопців позитивне ставлення до родини зростає, у дівчат- знижується, отож у старшому підлітковому віці рівень позитивного ставлення до сім'ї у хлопців і дівчат є приблизно однаковим [10]. Як запевняє, Бубнова І. С. та Рерке В. І., підлітки-сироти відчують занепокоєння, в усвідомленні себе та свого місця у світі, а відсутність знань про відмінності статей, невиразне уявлення підлітків-сиріт про свою майбутню гендерну роль у родині, відсутність адекватних зразків для ідентифікації та ін., зумовлюють порушення у них процесу формування гендерної ідентичності, до формування спотворених уявлень про маскуліність або фемінінність у підлітків-сиріт [4]. Нагадаємо, що у структурі гендеру і. С. Клецина і С. Бем виділили наступні компоненти: когнітивний, або гендерна самосвідомість («я знаю, що я чоловік/ жінка»); емоційний, або гендерна ідентичність («я відчуваю себе чоловіком/ жінкою»); поведінковий, або гендерні ролі та специфіка поведінки («я дію як чоловік/ жінка») [4; 7]. Як у реальних, так і у соціальних сиріт може сформуватися уявна ідентичність, остання виникає внаслідок порушення емоційних прихильностей між матір'ю та дитиною. Відсутній об'єкт для ідентифікації дитина заміщує множинною невизначеною зовнішньою реальністю, вона містифікується, завдяки ілюзії та нездатності адекватно протестувати реальність. Таким чином, створюється дифузне розуміння себе, ідентифікація з «розмитою матір'ю», оскільки образ матері у конкретному випадку замінюється взаємодією із групою дітей з дитячого

будинку або інтернату, педагогами, умовами та системою інтернатного закладу. Отже, підлітки, мають соціально-психологічні труднощі групової ідентифікації: у підлітковому віці відбувається зміна приналежності до групи, тобто підлітки знаходяться в стані соціального пересування групи дітей в групу дорослих, зауважимо, що прагнення перейти в групу дорослих і користуватися деякими їхніми привілеями є досить стійким і переважно домінуючим у пріоритетах вибору становлення сфери впливу. Специфіка становища підлітка полягає в тому, що він ніби знаходиться «між двома соціальними групами». Становище неприйнятності слугує джерелом специфічної картини поведінки та емоційного стану, що характеризується напруженістю, нестійкістю, підвищеною чутливістю, боязкістю і невпевненістю, зміною контрастів поведінки та настрою, епізодичною агресивністю та іншими особливостями. Необхідність вивчення феномену агресивності у підлітковому віці обумовлена багатьма причинами. Наприклад, агресивність як поведінковий аспект може стати суттєвою афективно-деструктивною проблемою, результатом якого можуть бути «екстремальні» явища (девіації поведінки). Наступне, наслідки агресивних дій можуть бути досить небезпечними: від академічної неуспішності до появи психологічних розладів. Агресія як повсюдно поширене явище на сучасному етапі розвитку суспільства все частіше сприймається як нормальна реакція на небажані навколишні впливи, що зрозуміло є відхиленням від норми. Ми погоджуємося із дослідницею Т. Н. Харлановою, що агресивність, як відомо, є частиною емоційно-особистісної сфери. Афективно-емоційний компонент в значній мірі визначає ситуативність агресивного реагування, особистісний компонент визначає агресивність як індивідуально-типологічну рису. Зазвичай, як ми часто зустрічаємо у описах, ситуативна, агресивність перетворюється у особистісну якість завдяки систематичному повторенню відповідних емоційних реагувань [18]. Поряд з тим, емоційна невірноваженість більшості підлітків ускладнює процес дорослішання. Підлітковий вік характеризується вираженою емоційною нестійкістю, різкими коливаннями настрою, швидкими переходами від екстази до субдепресивних станів. Бурхливі афективні реакції, виникають у відповідь на зауваження про «недоліки» зовнішності підлітка або при спробі «зачепити» його самостійність. Як слушно зауважує Н. В. Гоч, якщо відсутній позитивний виховний вплив сім'ї та референтної групи, то педагоги повинні миттєво зреагувати та надати підлітку у якого діагностуються вищенаперераховані дилеми психолого-педагогічну допомогу, супровід та емоційну підтримку, задля уникнення та профілактики можливої дезадаптації, а також корекції виховання та особистісного розвитку загалом [8].

На превеликий жаль, дилема прояву емоційних бар'єрів підлітків – є не лише віковою особливістю, але й наслідком дії чинної організації управління у сфері освіти. Альтернативним способом орієнтації в навколишній дійсності у підлітковому віці можуть слугувати емоційні бар'єри і водночас сприяти становленню емоційного інтелекту. Як доречно зазначає Кідалова М.М., «емоційні бар'єри розвитку знижують рівень проблемності і сприяють формуванню нових можливостей; останні забезпечують у процесі трансформації ідентичності, збереження особистості від негативних наслідків зміни «Я-образу», відповідно збереженню її психологічного здоров'я» [12].

Неодмінною умовою для переходу на вищий ступінь розвитку є природне переживання підлітками емоційних бар'єрів для їх особистісних змін, формування якостей та розвитку загалом. З огляду на це, ми погоджуємося із Кідаловою М.М., що «проблему супроводу подолання емоційних бар'єрів доцільно розглядати як частину загальної проблеми емоційного розвитку підлітків через створення сприятливих умов для соціалізованого переживання умовно негативних явищ». Надлишок травмуючих факторів, зумовлює соціально-психологічну дезадаптацію та неадекватні психологічних реакцій, аж до патологічних. Проте загалом реакцією підлітка на негативні впливи перелічених факторів є пошук прийнятних для самого себе, з одного боку, і адекватних особливостям цих впливів, з іншого боку, форм поведінки, які стають основою розвитку особистості підлітка [12]. Таким чином, можна сказати, що підліток у відповідь на типові перешкоди віку здійснює пошук себе. Для цього йому доводиться випробовувати на практиці різні варіанти поведінки, закріплюючи найбільш прийнятні з них і відкидаючи невідповідні. Звідси виникає суперечливість поведінкових реакцій. Соціальна ідентифікація сучасних підлітків опосередковується соціометричним статусом в групі однолітків і груповою приналежністю, так як обрана ними референтна група є показником норм, цінностей, мотивів, особливостей відносин з однолітками, складових базисної основи

особистості. Проте значна кількість підлітків прагнуть до домінування в групі та емоційному реагуванню на себе. Окрім самоусвідомлення, в цей період відбувається становлення системоутворюючого компонента особистості – спрямованість: системи цінностей, моральних орієнтирів, світогляду особистості, інтересів та ін. В пошуках себе, в пошуках відповіді на питання «хто Я?» підліток, осмислює різні аспекти дійсності, зачіпаючи питання про сенс життя, про значущість різних явищ та інших аспектів життєдіяльності. Відзначимо, що основним показником «екзистенційного Я», є осмисленість життя «Я-екзистенційне є» ядро суб'єктивної активності «Я-концепції», що синтезує в собі функціональні зв'язки з її початковим етапом. Отже, у результаті вирішення протиріч формується центральне новоутворення підліткового віку – становлення нового рівня самосвідомості, «Я- концепції», як прагнення зрозуміти себе, свої можливості та особливості, свою схожість з іншими людьми та відмінність, тобто унікальність та неповторність. Таким чином, можна констатувати, ріст та розвиток організму, а також зміни у відношенні до підлітка оточуючих і його відношення до самого себе, обумовлюють формування «почуття дорослості», якому надаємо ролі центру самосвідомості підлітка. Слабке «Я» потребує сильного «Ми», інакомислення є неможливим. Тому, цінності та норми групи однолітків підліток вербалізує та усвідомлює як свої власні. Підкреслений в літературі яскраво виражений особистісний характер спілкування з однолітками реалізується, як правило, у спілкуванні з одним «значущим іншим», а не в групі однолітків.

Висновки

Отже, однією із ключових особливостей підліткового віку є обумовлені сутністю етапу – перехід від дитинства до дорослості – різкі якісні зміни, які торкаються всіх аспектів розвитку. Оскільки будь-які якісні перетворення завжди порушують стабільність об'єкта або явища, підлітковий вік відносять до критичних періодів життя людини, або періоду вікових криз. Трансформації, що відбуваються є настільки значними, що підлітковий вік, як правило, вважається одним із самих непростих та важливих життєвих етапів. Ускладнення підліткового вікового періоду зумовлені об'єктивними біологічними, соціальними і психологічними факторами та їх комбінаціями. Неодмінною умовою для переходу на вищий ступінь розвитку є природне переживання підлітками емоційних бар'єрів для їх особистісних змін, формування якостей та розвитку загалом. Отже, у результаті вирішення протиріч «важкого періоду» формується центральне новоутворення підліткового віку – становлення нового рівня самосвідомості, «Я- концепції», як прагнення зрозуміти себе, свої можливості та особливості, свою схожість з іншими людьми та відмінність, тобто унікальність та неповторність.

Список використаних джерел

1. Алехин, А. Н., & Королева, Н. Н. (2013). Смысловые структуры образа мира как внутренние факторы саморазрушающего поведения современных подростков. *Universum: Вестник Герценовского университета*, (4), 99-109.
2. Білоцерківська, Ю., Ільїна, Ю., & Доля, І. (2021). Аналіз життєвих цінностей сучасних підлітків в контексті проблеми психологічного здоров'я нації. *National health as determinant of sustainable development of society*. <http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/12678>
3. Борух, О. А. (2021). Психологічні особливості впливу засобів масової інформації на тривожність підлітків. <https://dspace.nau.edu.ua/handle/NAU/51270>
4. Бубнова И. С., & Рерке В. И. (2021). Исследование особенностей гендерной идентичности у девочек-сирот подросткового возраста. *Педагогический ИМИДЖ*, 15(1(50)), 49-62.
5. Варава, Л. А., & Пожидаева, Г. В. (2019). Самоусвідомлення та особливості трансформації особистісного міфу у підлітковому віці. <http://repository.mdu.in.ua/jspui/bitstream/123456789/2329/1/samousvidomlennia.pdf>
6. Гант, О. Є., & Спіцин, В. В. (2021). Соціально-психологічна адаптованість підлітків в умовах пандемії. *Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки фахівців в умовах сучасного освітнього простору: матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції*. С.143-148.

7. Головей Л. А., Веселова Е. К., & Галашева О. С. (2021). Проявления субъектности и адаптация подростков в разные периоды после развода родителей. *Вестник РГГУ. Серия «Психология. Педагогика. Образование»*, (1), 65-80.
8. Гоч, Н. В. (2020). Особливості прояву психологічного стресу у підлітків. *Психологічна допомога: від кризи до ресурсу: Матеріали III Всеукраїнського науково-практичного форуму (21–26 квітня 2020 року, м. Суми) / за заг. ред. А. В. Вознюк. Суми: НВВ КЗ СОІППО.*
9. Гребенникова О. В. (2017). Социальная идентификация современных подростков и юношей. *Вестник РГГУ. Серия «Психология. Педагогика. Образование»*, (3 (9)), 134-147.
10. Густова Е. А., Губанов А. В., & Зверкова С. Н. (2019). Особенности восприятия образа родителей в подростковом возрасте. *Гуманитарное пространство*, 8 (3), 420-432.
11. Киселева Л. Т., & Овчинников А. А. (2017). Трансформация идентичности у потребителей психоактивных веществ в подростковом возрасте. *Медицина Кыргызстана*, (2), 30-36.
12. Кідалова, М. М. (2015). Фасилітативний супровід емоційних бар'єрів у підлітковому віці як умова збереження психологічного здоров'я. *Психологія: реальність і перспективи*, (4), 118-124.
13. Мазяр, О. В., & Недзельська, Л. В. (2021). Дослідження емоційного профілю прив'язаності. *Габітус*, 21, 155-159.
14. Михеева, Н. Д., & Мизинова, А. В. (2011). Трансформация отношений с родителями как ядро процесса психологического созревания в подростковом возрасте: психоаналитический взгляд. *Педагогика и психология образования*, (1), 64-70.
15. Попова Т. А. (2021). Пространство «рگیасу» в аспекте экзистенциального подросткового и юношеского возраста. *Психологические проблемы смысла жизни и акме*, 1(1), 202-206. doi: 10.24412/cl-35781-2021-1-202-206
16. Сидоренко, О. Б., & Федоренко, А. Ф. (2021, February). Вплив стилів сімейного виховання на особливості конфліктної поведінки підлітків. In *N 52 New Horizons in Academic Research: Conference Proceedings of the 1st International Conference, February 17-19, 2021. Caracas, Venezuela, Primedia elaunch LLC*, 62.
17. Терещенко, В. В. (2016). Взросление в подростковом периоде онтогенеза: теоретико-методологические основы исследования. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Акмеология образования. Психология развития*, 5(2), 110-115.
18. Харланова Т. Н. (2020). Психологические особенности феномена агрессивности в старшем подростковом возрасте. *Известия Иркутского государственного университета. Серия: Психология*, 32, 86-94. doi: 10.26516/2304-1226.2020.32.86
19. Харламенкова Н. Е. (2007). *Самоутверждение подростка*. Москва: Институт психологии РАН.